

ՍԵՌԱՆԻՇ ԱԾԱՆՑՆԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Բանասիր. գիտ. դոկտոր Վ. Գ. Համբարձումյան

Ս. Ե. Քաղրամյան, Ն. Պ. Խաչիքաբյան

Հիմնաբառեր: Բառակազմություն, ածանցում, կենսունակ և ոչ կենսունակ ածանցներ, սեռի քերականական կարգ, սեռանիշ ածանցներ:

Ինչպես այլ ցեղակցության, այնպես էլ հնդեվրոպական շատ լեզուներում հաղորդակցական միավորները, ամենից առաջ բառերը միմյանց հետ հարաբերվել են տարբեր կարգային (կատեգորիական) միջոցներով և եղանակներով (հոլով, թիվ, դեմք, ժամանակ և այլն), այդ թվում նաև սեռով, որն այլ բան չէ, քան բայի դեպքում ընթացքի մեջ ուղղություն (պրոցես)՝ ենթակայից ուղիղ խնդիր, և հակառակը, գոյականի դեպքում՝ առարկայի կամ երևույթի ըմբռնում. բային բնորոշ է եղել դեմքը, իսկ գոյականին՝ սեռը¹:

Գոյականական միավորների դեպքում առաջնային են հոլովումը և սեռը. վերջինը զանազանվում էր *շնչավոր* և *անշունչ* հակադրությամբ, որ էական դեր է խաղում գոյականի հոլովառության մեջ. հնդեվրոպական մի շարք լեզուներ մինչև այժմ պահում են այդ առանձնահատկությունը, կան նաև այնպիսիները (օրինակ՝ հայերենը), որոնք պատմականորեն այլ առանձնահատկություն են հանդես բերում: Ավելի մասնավորման դեպքում՝ հակադրելի են *արական*, *իգական* և *չեզոք* սեռեր, որոնք ոչ այլ ինչ են, քան առնչություն կամ պայմանավորում, այսպես կոչված, բնական սեռով՝ իբրև կենդանի օրգանիզմի հատկության դրսևորում:

Ժամանակակից հայերենում գոյականի համակարգում տարբերում են շնչավորի և անշունչի (resp. անձի և իրի), դասի և տիպարի, սակայն ոչ սեռի քերականական կարգեր: Ավելին, գոյականի ձևակազմական (ոչ բառակազմական) դրսևորումը որևէ կերպ չի

¹ Հմմտ. *А. Мейе*, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.-Л., 1938, էջ 204-205: *Э. Г. Туманян*, Структура индоевропейских имен в армянском языке, М., 1978, էջ 62:

պայմանավորվում սեռով (հմմտ. *սեռի խնդիր/քնության խնդիր, անձի առում՝ տրականով, իրի առում՝ ուղղական-հայցականով* և այլն): Տեսական նման դրույթները կարող են ելակետային լինել հայերենի գոյականական միավորների «քերականական սեռի» պատմական փոփոխությունների քնության համար:

Ժամանակակից հայերենում գոյականի, այսպես կոչված, «քերականական սեռը» արտահայտվում է միայն բառակազմական հիմունքով՝ ածանցմամբ, այլ կերպ ասած՝ այն չունի ձևակազմական հիմունք: Նման դրվածքը այդպիսին է գոնե հին գրավոր շրջանից մինչև նոր ժամանակները. հին գրական հայերենի նկատմամբ հունաբան դպրոցի ներկայացուցիչները ժամանակին այս հարցում ունեցան «միջամտություն», որն արհեստական լինելով՝ իսպառ դուրս մնաց լեզվից²:

Բառակազմությունը շարունակում է լինել ժամանակակից հայերենի բառապաշարի հարստացման և զարգացման կարևորագույն գործոններից մեկը: Հայերենն ունի բավականին ճկուն բառակազմություն, որն էլ հնարավորություն է տալիս նրանում գործածվող արմատների, բառերի և ածանցների միջոցով ստեղծել բազմաթիվ նոր բառեր՝ ոչ միայն բուն իմաստով, այլև իմաստային նրբություններով (բազմիմաստություն և այլն): Որքան էլ հայոց լեզվի պատմության նկատառումով նրա բաժիններից մեկը՝ բառագիտությունը, ըստ այդմ՝ բառակազմությունը պակաս ուշադրության առարկա է եղել համապատասխան բնագավառում, այնուամենայնիվ ժամանակակից հայերենի դեպքում կան բավականին մեծ թվով աշխատություններ (մենագրություն, գիտական հոդված և այլն), որոնք նվիրված են եղել այստեղ մեզ հետաքրքրող ոլորտի համաժամանակյա ուսումնասիրությանը³:

² Տե՛ս Գ. Բ. Ջահուկյան, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V-XV դդ.), Ե., 1954: Ա. Ն. Մուրադյան, Հունաբան դպրոցը և նրա դերը հայերենի քերականական տերմինաբանության ստեղծման գործում, Ե., 1971: Վ. Գ. Համբարձումյան, Լատինաբան հայերենի պատմություն (14-18-րդ դդ.), Ե., 2010:

³ Տե՛ս Ս. Ա. Էլոյան, Ածանցները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1963: Է. Բ. Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1974: Ս. Ա. Գալստյան, Ածանցումը և ածանց-

Այդ ամենով հանդերձ սույն հոդվածում անդրադառնում ենք ավելի մասնավոր մի հարցի՝ սեռանիշ ածանցների արտահայտությանը հայերենի՝ հատկապես վերջին տասնամյակների գործածության բառապաշարում. կազմությամբ՝ հիմնականում ավանդական, իսկ օրինակների ընդգրկմամբ՝ նորություն:

Ածանցումը որպես բառակազմական եղանակ մեծ դեր ունի հնդեվրոպական լեզուների բառապաշարի հարստացման գործում: Ածանցի բնորոշումը ընդհանուր է և սովորական հիշյալ տիպի տարբեր լեզուների, ընդ որում նաև հայերենի և վերջինիս առանձին փուլերի համար. «Ածանցումը բառակազմության այն, համեմատաբար բարդ աստիճանն է, երբ որոշ հիմնական ձևույթներ, կորցնելով նյութական իմաստը և կցվելով բառերին (կամ արմատներին), արտահայտում են իրահարաբերական իմաստ⁴»: Այդպես նաև սովորական է և ընդունված հետևյալ սահմանումը. «Ժամանակակից հայերենում ածանց է համարվում բառակազմական այն ձևույթը, որը, կցվելով բառահիմքին, փոխում է նրա բառային իմաստը, կազմում է նոր բառ՝ նոր իմաստով⁵»:

Ածանցները, ըստ բառին ավելացող դիրքի, հիմնականում բաժանվում են երկու մեծ խմբի՝ նախաձանցների և վերջաձանցների, որոնք արդյունքում ունենում ենք նույնպիսի բառեր. օր.՝ *լույս* – *լուս(ավոր)*, *լույս* – *(ան)լույս*, *գույն* – *գուն(ավոր)*, *գույն* – *(դժ)գույն* և այլն: Իսկ ըստ ծագման՝ ածանցները լինում են բնիկ և փոխառյալ. բնիկ են համարվում հնդեվրոպական ծագման ածանցները, որոնք պատմականորեն առաջ են եկել նույնպիսի բայարմատներից կամ բառերից, փոխառյալ են այլ լեզուներից, հիմնականում նույնպիսի բառի կազմում եղած վիճակով հայերենի անցած, հետագայում,

ները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1978: Գ. Բ. Ջահուկյան, Է. Բ. Աղայան, Վ. Դ. Առաքելյան, Վ. Ա. Քոսյան, Հայոց լեզու, մաս I, պրակ Ա, Ե., 1980, էջ 187-472: Ա. Մ. Սուքիասյան, Ժամանակակից հայոց լեզու. հնչյունաբանություն, բառագիտություն, Ե., 1982:

⁴ Հ. Զ. Պետրոսյան, Ս. Ա. Գալստյան, Թ. Ա. Ղարազյուլյան, Լեզվաբանական բառարան, Ե., 1975, էջ 7:

⁵ Ա. Մ. Սուքիասյան, Բ. Ա. Սուքիասյան, Ս. Ֆ. Ֆելեքյան, Ժամանակակից հայոց լեզու (հնչյունաբանություն, բառագիտություն), Ե., 2017, էջ 316:

համաբանությամբ պայմանավորված, հայերենում գործածական ածանցները. օր. *Որմիզ(դուխտ) – Հայկան(դուխտ)* և այլն:

Այլ կերպ ասած՝ բնիկ ածանցն ունի հայկական ակունքներ, փոխառյալը սերում է այլ լեզուներից: Հնում փոխառված ածանցներն այժմ երբեմն գիտակցվում են իբրև բնիկ (օր.՝ *-ուհի, -դուխտ* ածանցները): Հայերենում ածանցների փոխառությունը տարածված երևույթ չէ: Նման ածանցները սովորաբար լեզվի մեջ են անցնում փոխառյալ բառերի կազմում:

Ս. Ա. Էլոյանը, անդրադառնալով ածանցների առաջացմանը, նշում է, որ «հայերենի բառակազմական ածանցների մի զգալի մասը առաջացել է քերականական ձևերի իմաստների մթազմման և քարացման ճանապարհով, որի արդյունքում բառահարաբերական մասնիկները ձեռք են բերում բառակազմական արժեք»⁶: Սա հայերենին առհասարակ բնորոշ երևույթ է, որ ընդունելի է նաև մեզ համար՝ կապված մեր քննության առարկայի հետ:

Ստորև անդրադառնում ենք այս եղանակով առաջացած սեռ ցույց տվող մի քանի ածանցների, որոնք գործածական են ժամանակակից հայերենի նորագույն շրջանում:

Սեռը գոյականին հատուկ քերականական կարգ է, որը բնորոշ է շատ լեզուների, սովորաբար երեք սեռ՝ արական, իգական և չեզոք: Այսպես, ռուսերենը երեք սեռի տարբերակման համար ունի համապատասխան վերջավորություններ. արական սեռը վերջանում է հիմնականում բաղաձայնով՝ *дом, мороз* և այլն, իգական սեռը՝ *-а, -я, книга, песня* և այլն, չեզոք սեռը՝ *-о, -е, озеро, море* և այլն: Իսկ գերմաներենում սեռի զանազանման համար որևէ նշան չկա, սեռը արտահայտվում է միայն հոդի միջոցով. արական սեռ՝ *der - der Name, der Junge*, իգական սեռ՝ *die - die Frau, die Bank*, չեզոք սեռ՝ *das - das Haus, das Zimmer* և այլն:

Անգլերենը և հայերենը չունեն նման տաքանջատում, ընդ որում գնտնում են, որ հայերենը ևս, լինելով հնդեվրոպական լեզու,

⁶ Տե՛ս Ս. Ա. Էլոյան, Ժամանակակից հայերենի ածանցների առաջացման ուղիների մասին, // «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, 4, էջ 54:

ունեցել է սեռի քերականական կարգ, որը ժամանակի ընթացքում կորցրել է:

Ժամանակակից հայերենի գոյականների համակարգում կա միայն բնական սեռային տարբերակում, որը կատարվում է կա՛մ բառային միջոցներով (*մաքի-խոյ, աղջիկ-տղա, հավ-աքաղաղ*), կա՛մ բառակազմական միջոցներով (*ուսանող-ուսանողուհի, ուսուցիչ-ուսուցչուհի*): Գոյականի սեռի մասին խոսելիս Ա. Մելեն անդրադառնալով *երկին(ք)* և *երկիր* բառերին, նշում է, որ *երկինք* անունը արական է, իսկ *երկիր* անունը՝ իգական: Սա բացատրվում է նրանով, որ վեդայական երկերում երկինքը «հայր» է, իսկ երկիրը՝ «մայր»⁷:

Ինչպես արդեն վերը նշվեց, կան բառակազմական կաղապարներ, որոնք պատմական փոփոխությունների հիմքի վրա հնանում են, դուրս են մղվում կամ գործածվում են մասնակիորեն՝ իբրև ոչ գործուն միջոցներ: Այդպիսի իգականակերտ մասնիկներ են՝ *իա, իթա (եթ), անուշ, ուշ, դուխտ* և *ուհի*, որոնցից *իա*-ն և *իթա*-ն համարվում են ոչ կենսունակ, իսկ *ուհի*-ն ունի լայն կիրառություն:

Ս. Գյուլբուդաղյանը հանգամանորեն քննելով այս մասնիկները, նշում է, որ *իա*-ն ունի հունական ծագում (*Մոֆիա, Եվդոքիա*), *իթայ (եթ)* ձևը հայերենին անցել է ասորերենից՝ *Ճաւակեթ* (աղջիկ, զավակ), *տալիթա* (աղջիկ)): Այս մասնիկները հետագայում մեծ տարածում չեն գտել:

Ուհի-ի համեմատությամբ պակաս կիրառություն ունեն *անուշ* և *ուշ* բաղադրիչները, որոնցով կազմվում են միայն հատուկ անուններ, (*Սմբատանուշ, Երվանդանուշ, Սահականուշ*), որի դեպքում բաղադրությունն ունենում է այսինչի կամ այնինչի աղջիկ իմաստը, օրինակ՝ *Սահականուշ - Սահակի աղջիկ*: *Ուշ* բաղադրիչը *անուշ*-ի կրճատ տարբերակն է, որով նույնպես հատուկ անուն է կազմվում, օրինակ՝ *Մարգուշ, Թագուշ, Վարդուշ* և այլն⁸:

⁷ Ա. Մելեն, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 1978, էջ 229:

⁸ Ս. Վ. Գյուլբուդաղյան, Իգական սեռի արտահայտությունը հայերենում, էջ 180-181: http://ysu.am/files/23S_Gyulbudaghyan-1497445005-.pdf

Սակավ գործածություն ունի պարսկերենից փոխառված *դուխտ* («դուստր») մասնիկը, որը գործածվում է միայն հատուկ անունների մեջ՝ իբրև բաղադրության երկրորդ մաս և նշանակում է այսինչի դուստրը, օրինակ՝ *Հայկանդուխտ* (Հայկի դուստր), *Խոսրովիդուխտ* (Խոսրովի դուստր), *Սահանդուխտ*, *Որմիզդուխտ*, *Շահանդուխտ* և այլն:

Ինչպես արդեն վերը նշվեց, *անուշ* և *դուխտ* մասնիկները նախկինում ունեցել են այսինչի կամ այնինչի աղջիկ իմաստը, և դրվել են երեխայի հոր անվան վրա՝ կազմելով նոր անուն: Այժմ այն կորցրել է իր նախնական իմաստը և պարտադիր չէ, որ օրինակ *Հայկանդուխտի* կամ *Պերճանուշի* հոր անունը Հայկ կամ Պերճ լինի:

Ինչ վերաբերում է *ուհի*-ածանցին, այն մեր լեզվին է անցել պարսկերեն *ուրհի* (դուստր, աղջիկ) ձևից:

Հայոց լեզուն, փոխառելով *ուհի*-ով վերջացող հատուկ անունները, սկսել է *ուհի* արմատն օգտագործել իգական իմաստ ունեցող ածանցի նշանակությամբ: Լեզվի զարգացման հետագա աստիճաններում *ուհի* ածանցը այնքան է կենսունակացել, որ այժմ դրվում է գրեթե ցանկացած բառերի կամ արմատների վրա, եթե միայն կարելի է պատկերացնել այդ բառերի իգական սեռին պատականելու իմաստը, օրինակ՝ *երգչուհի*, *պարուհի* և այլն⁹:

Այժմ *ուհի*-ն ամենատարածված և ամենակենսունակ ածանցն է համարվում, որով կազմվում են թե՛ հատուկ և թե՛ հասարակ գոյականներ, օր.՝ *Հայկուհի*, *Տիգրանուհի*, *Նաիրուհի*, *Արմենուհի*, *Վանուհի*, *Թագուհի*, *բժշկուհի*, *երգչուհի*, *ուսանողուհի*, *սպասուհի*, *միանձնուհի*, *մաքրուհի* և այլն:

Ինչպես երևում է օրինակներից, այն կարող է ավելանալ ինչպես հատուկ, այնպես էլ հասարակ գոյականներին, ածականներին:

Տվյալ ածանցի կենսունակ լինելը թերևս բացատրվում է նրանով, որ հայերենը չունի իգական նշանակություն ունեցող որևէ ածանց և դրա կարիքը զգացվում էր, թեև այն այժմ էլ չի օգտագործվում պաշտոնական լեզվում, և հիմնականում տարածված է

⁹ Տե՛ս Ս. Ս. Էլոյան, նշվ. աշխ., էջ 62:

գրական և խոսակցական բանավոր խոսքում: Որևէ պաշտոնական փաստաթղթում չենք հանդիպել *ռւհի* ածանցով կազմությունների:

Հազվադեպ հանդիպում ենք նաև *ռւհի*-ի անկախ կիրառությունների՝ կին, աղջիկ բառերի հոմանշային արժեքով, ինչպես՝ Սխալվեցի՝ իմ կես կյանքում ես մի... *ռւհի* պահեցի (Հ. Շ.), Նիկոլան ուզեց վազել կամ ցույց տալ, որ ինքը ներկա է. բայց պարագայն լավ չէր և հետևապես «*ռւհի*» ները ներս մտան (Վ. Փ.):

Գոյականի սեռային տարբերակում ունեցող լեզուների մեծ մասում ածականները, դասական թվականները, որոշ դերանուններ, դերբայները և բայի խոնարհման որոշ ձևեր ունեն սեռային վերջավորություններ, որոնցով համաձայնում են գերադաս գոյականի հետ:

Այն լեզուներում, որոնցում գոյականների պատկանելիությունը այս կամ այն սեռին որոշվում է մասնիկներով կամ հիմքերով, սեռային տարբերակումը դրսևորվում է նաև հոլովման հարացուցում: Ս. Գյուլբուդաղյանը առանձնացնում է իգական սեռի դերանուններ՝ *սէ, նէ (սէրա, նէրա, սացա, նացա, սէք)*, որոնք ժամանակի ընթացքում չեն տարածվել: Ավելի ուշ Պ. Դուրյանը փորձեց վերականգնել *նէ* դերանունը, սակայն այդ ձևերը մնացին միայն բանաստեղծություններում և չտարածվեցին¹⁰. Բերենք մեկ-երկու օրինակ՝ *Նէ* մոտեցավ հուշիկ, ըսավ..., Ես դողդողամ իր վըրայ, *Նէ* իմ վըրայ գորովի (Պ. Դուրյան):

Եթե *ռւհի* ածանցը թե՛ նախկինում թե՛ ներկայում պահպանել է իր իգական նշանակությունը, ապա նույնը չենք կարող ասել *-որդ* ածանցի վերաբերյալ:

Որդ ածանցը ժամանակակից հայերենի կենսունակ ածանցներից է: Այն ծագել է հայերենում ներկայումս գոյություն ունեցող *որդի* արմատից՝ *ի* մասնիկի կորուստով: Այսպես *օրիորդ* բառը արդի հայերենում համարվում է պարզ բառ, սակայն սկզբնապես, այն եղել է բարդ բառ՝ կազմված *օրի* և *որդ(ի)* բառերից: *Օրի* (<*աւրի*)

¹⁰ Ս. Վ. Գյուլբուդաղյան, նշվ. աշխ., էջ 180-181: http://ysu.am/files/23S_Gyulbudaghyan-1497445005-.pdf

արմատը Գ. Ղափանցյանը ստուգաբանում է որպես ուրարտական արմատ (< awri), որ նշանակում է «բարձրաստիճան մարդ, իշխան, տեր», իսկ *օրհորդ*՝ «տիրոջ կամ իշխանի որդին, դուստրը»¹¹:

Հետագայում *որդ* արմատը, կորցնելով իր նախնական իմաստը, այնքան է հեռացել իր սկզբնարմատից, որ այժմ դժվար է այն կապել *որդի* բառի հետ, ուստիս *զնորդ*, *դիտորդ*, *դիմորդ*, *վարորդ*, *հաճախորդ* բառերն ասելիս չենք հասկանում միայն արական սեռին պատկանող անձ:

Որդ ածանցը կազմում է գոյականներ՝ անձերի անուններ «նախատիպի ցույց տված առարկային առնչվող մասնագիտությամբ զբաղվող» բառակազմական նշանակությամբ, օրինակ՝ *նավորդ*, *դահուկորդ*, *լուսնորդ* և այլն¹²:

Եթե *որդ* ածանցով բառը չենք կարող համարել միայն արական սեռ ցույց տվող գոյական, ապա նույն բառին ավելացնելով *ուհի*-ն միանշանակ պարզ է դառնում նրա սեռային պատկանելությունը, օր.՝ *բնորդ*, *հաճախորդ*՝ և՛ իգական և՛ արական, իսկ *բնորդուհի*, *հաճախորդուհի*՝ միայն իգական:

Այսպիսով, հոդվածում փորձել ենք դասդասել ածանցները ըստ սեռային հատկանիշի՝ արական և իգական, և եկել այն եզրահանգման, որ հայերենը, որպես այդպիսին, գոյականի դեպքում չունի սեռի քերականական կարգ, այն նախկինում արտահայտվել է որոշ ածանցներով, որոնցից միայն կենսունակ է մնացել *ուհի*-ն, այն էլ ոչ պաշտոնական լեզվում, իսկ նախկինում արական սեռ ցույց տվող *որդ* ածանցը իմաստի մթագնման հետևանքով կորցրել է իր սկզբնական նշանակությունը:

Ключевые слова: словообразование, суффикс, жизнеспособные и нежизнеспособные суффиксы, родовой грамматический порядок, родовые суффиксы.

¹¹ Ս. Ս. Էշոյան, նշվ. աշխ., էջ 52, 1959

¹² Ս. Ս. Գալստյան, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1978, էջ 158-159:

В. Г. Амбарцумян, С. Е. Баграмян, Н. П. Хачибабян - Выражение суффиксов рода в армянском языке.- В статье была предпринята попытка сгруппировать суффиксы по грамматическому признаку статьи. Были тщательно изучены суффиксы - *նլհհ* [uhi], -*դնլհււ* [duxt], -*որդ* [ord], а также рассматривались другие частицы, выражающие женский род -*իւ* [ia], -*իթիւ* [itca], -*նշ* [uš] ит. д. По сравнению с другими языками (русский, немецкий), армянский не имеет грамматического обозначения рода, в армянском используется частица -*նլհհ* [uhi].

Keywords: word formation, suffix, viable and non-viable suffixes, gender grammatical order, gender suffixes.

V. G. Hambardzumyan, S. E. Baghrumyan, N. P. Khachibabyan - The Expression of Gender Suffixes in Armenian.- An attempt was made to group the suffixes according to the grammatical feature of the article. The suffixes -*նլհհ* [uhi], -*դնլհււ* [duxt], -*որդ* [ord] were thoroughly examined, other female particles were also viewed -*իւ* [ia], -*իթիւ* [itca], -*նշ* [uš] and others. Compared to other languages (Russian, German etc), Armenian does not have a grammatical signifier of gender, in this case we use -*նլհհ* [uhi].